

УДК 930.85(477.43/44)«18/19»(477)(438)-044.247:7
DOI <https://doi.org/10.24919/2308-4863/61-1-16>

Росіна ГУЦАЛ,
orsid.org/0000-0002-9343-9690
кандидат мистецтвознавства, доцент,
доцент кафедри вокалу та диригентсько-хорових дисциплін
Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії
(Хмельницький, Україна) *rosina_r@ukr.net*

ІСТОРІЯ ПОДІЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТЬ: УКРАЇНО-ПОЛЬСЬКА МИСТЕЦЬКА ІНТЕГРАЦІЯ

В статті розглянуто історичний період культурно-мистецької діяльності на території Поділля з ХІХ до початку ХХ століть. Проаналізовано, що на теренах краю, відбувались неоднорідні процеси мистецького взаємопроникнення етнічних культур, а саме польсько-українських, які з одного боку, природно взаємодіяли, а з іншого, кожна нація намагалась зберегти неповторність духовних традицій і звичаїв. Тому метою статті визначено комплексний аналіз культурно-мистецького функціонування польських та українських представників у процесі інтеграції на Поділлі.

У публікації висвітлено тезу, що польська культура відігравала важливу роль у формуванні української інтелігенції та культурного середовища. Це стверджується тим, що при шляхетських маєтках на Поділлі створювалися умови для становлення і розвитку музичної освіти та культурного життя, які в подальшому мали великий вплив на формування національної свідомості та ідентичності українського народу. Музичні традиції зберігалися протягом багатьох століть і мали великий вплив на розвиток української музичної культури. При панських маєтках нижчі соціальні верстви населення могли отримати якісну музичну освіту, яка, в свою чергу, давала їм можливість розпочати концертно-виконавську діяльність у приватних музичних театрах та оркестрах. Власники заможних маєтків запрошували до своїх садиб відомих музикантів, організовували концерти, театральні вистави, оперні постановки, а також Утримували власні приватні оркестри та театри. Акторами-початківцями у цих інституціях були як шляхтичі, так і талановиті селяни, а спектаклі призначались для вузького кола глядачів.

Також проаналізовано зацікавленість науковців польського походження в дослідженні подільського фольклору, який, в свою чергу, активно використовували у власних творах композитори М. Завадський, А. Коціпінський, В. Заремба. Зазначено, що на початку ХХ століття, під час правління УНР, наступив новий етап культурного життя краю, який передбачав програму майбутніх перетворень у просвітянсько-мистецькому житті Поділля.

Ключові слова: культура і мистецтво Поділля, процеси мистецького взаємопроникнення культур, музична культура, музичне виконавство.

Rosina HUTSAL,
orsid.org/0000-0002-9343-9690
Candidate of Art Criticism, Associate Professor,
Associate Professor at the Department of Vocal and Conducting and Choral disciplines
Khmelnyskyi Humanitarian-Pedagogical Academy
(Khmelnyskyi, Ukraine) *rosina_r@ukr.net*

HISTORY OF PODIL CULTURE OF THE 19TH AND EARLY 20TH CENTURIES: UKRAINIAN-POLISH ARTISTIC INTEGRATION

The article examines the historical period of cultural and artistic activity on the territory of Podillia from the 19th to the beginning of the 20th centuries. It was analyzed that heterogeneous processes of artistic interpenetration of ethnic cultures took place on the territory of the region, namely Polish-Ukrainian, which on the one hand naturally interacted, and on the other, each nation tried to preserve the uniqueness of spiritual traditions and customs. Therefore, the purpose of the article is a comprehensive analysis of the cultural and artistic functioning of Polish and Ukrainian representatives in the process of integration in the Podil region.

The publication highlights the thesis that Polish culture played an important role in the formation of the Ukrainian intelligentsia and cultural environment. This is confirmed by the fact that at the noble estates in Podilly, conditions were created for the formation and development of musical education and cultural life, which later had a great impact on the formation of the national consciousness and identity of the Ukrainian people. Musical traditions were preserved for many centuries and had a great influence on the development of Ukrainian musical culture. At manorial estates, the lower social strata of the population could receive a high-quality musical education, which, in turn, gave them the opportunity to

start concert-performing activities in private musical theaters and orchestras. Owners of wealthy estates invited famous musicians to their estates, organized concerts, theater performances, opera productions, and also maintained their own private orchestras and theaters. Beginning actors in these institutions were both nobles and talented peasants, and the performances were intended for a narrow audience.

The interest of scientists of Polish origin in the study of Podil folklore, which, in turn, was actively used by composers M. Zavadskyi, A. Kotsipinskyi, and V. Zarembo in their own works, was also analyzed. It is noted that at the beginning of the 20th century, during the rule of the Ukrainian People's Republic, a new stage of the cultural life of the region began, which predicted a program of future transformations in the educational and artistic life of Podillia.

Key words: culture and art of Podillia, processes of artistic interpenetration of cultures, musical culture, musical performance.

Постановка проблеми. Територія Поділля – це унікальний регіон, який увібрав духовно-культурні надбання українського, польського, російського, єврейського, молдавського та вірменського народів. Спілкування етнічних культур на території краю відбувалось неоднорідно. З одного боку, вони природно взаємодіяли і взаємопроникали у своїх мистецьких та просвітницьких формах діяльності, а з іншого боку, кожна нація намагалась зберегти неповторність духовних традицій, плекала свої звичаї. **Аналіз досліджень.** Вивчення процесів розвитку української регіональної музичної культури як невід'ємної складової частини загальнонаціональної являється актуальним завданням сучасного музикознавства та культурології. Суттєві сторони музичного життя України в XIX – початку XX ст. знайшли певне висвітлення в ряді історико-теоретичних та краєзнавчих праць вітчизняних дослідників Л. Кияновської, П. Слободянюка, В. Іванова, Т. Росул, І. Бермес, Р. Дудик, П. Шиманського, Л. Мороз М. Загайкевич, Л. Пархоменко, Ю. Булки, Л. Філоненка, Л. Мазепи, Я. Михальчишина та ін.

Мета статті – здійснити комплексний аналіз культурно-мистецької діяльності польських та українських представників у процесі інтеграції на Поділлі.

Виклад основного матеріалу. Польська еліта, яка контролювала Поділля, наприкінці XVIII ст. спричиняла політику колонізації місцевого населення в інтересах збереження свого дипломатичного та культурного впливу на цій території. Засилля польської культури гальмувало розвиток української національної культури. Великодержавним польсько-католицьким цілям були підпорядковані всі сфери духовно-культурного впливу, особливо наука, література, культурно-мистецькі засоби, історія, географія, етнографія, мовознавство та інші. Це призвело до того, що навіть частина українців за своїм етнічним походженням намагалися асимілюватись до польської культури, приймати її звичаї та мову.

Проте було в цих взаєминах чимало позитивного. Наприклад, подоляни мали можливість пізнавати польську та західноєвропейську музику,

живопис, літературу, фольклор, що впроваджувалися зусиллями польських діячів мистецтва, які, в багатьох випадках, мали більше перспектив отримати професійну освіту ніж українці. На противагу тому в XIX ст. симптоматично з'явилась українська школа в польській літературі. Наприклад, Богдан Залеський, Северин Гощинський, Антоній Мальчевський були представниками письменників-поляків, які жили на українських землях. Вони, як і багато інших, критично ставились до верховенства польського панування в Україні, натомість визнавали, високо оцінювали й пропагували фольклор та етнографію українського народу, його мову і культуру.

Український та польський народи мають цілком істотний факт сталих взаємовідносин на терені музичної культури. Наявність таких зв'язків об'єктивно зумовлена багатьма чинниками. Це й відома етнічна спорідненість двох слов'янських народів, їхнє географічне розташування і тимчасове проживання частин українського народу на території польської державності, нарешті, спорідненість доль окремих представників народів, які волею обставин отримали можливість доторкнутись до цінностей музичної культури сусіднього народу.

Польська заможна аристократія, яка мала великі маєтки на Поділлі, була покровителем музичної культури краю. Шляхетні родини запрошували талановитих музикантів та організовували концерти і музичні вечори. Ці музичні традиції зберігалися протягом багатьох століть і мали великий вплив на розвиток української музичної культури. При панських маєтках нижчі соціальні верстви населення могли отримати якісну музичну освіту та продовжити концертно-виконавську діяльність у приватних музичних театрах та оркестрах.

Історія маєтку Пжездецьких на Поділлі відображає роль привілейованої шляхти в розвитку культури XVIII століття. Фелікс Пжездецький (1728–1784) та Костянтин Пжездецький (1782–1856) були представниками польської шляхти, які володіли великими маєтками на Поділлі і були відомі своїми меценатськими зусиллями в галузі культури та музичного мистецтва

(Пажимський, 1995: 66). Про що свідчить факт заснування музичної школи Феліксом Пжездецьким в 1760-х роках, яка забезпечувала викладання музики та танців дітям із заможних родин. Також польський магнат збирав колекцію музичних інструментів та запрошував відомих музикантів до свого маєтку, щоб грати разом з ними, був покровителем мистецтва та культури, сприяючи організації музичних вечорів і театральних вистав.

Костянтин Пжездецький також відомий як меценат музичного мистецтва. Він утримував при маєтку оркестр, яким керували запрошені видатні митці – італійський диригент Луїджі Тоніні, угорський композитор Ференц Ліст. Причому, з листа видатного музиканта дізнаємось, «...слухання графського оркестру, на мою думку, кращого в околицях, досить добре підбраного і вмючого непогано грати кілька увертюр Россіні, Доницетті і навіть «Вільного Стрілка» і «Оберона» Вебера» (Тараненко, 2013: 84).

Маєток Пжездецьких був центром культурного життя Поділля й Польщі. Часті гості з відомих родів, такі як Потоцькі, Радзивілли, Сапегі, а також відомі музиканти та актори, часто відвідували маєток, щоб взяти участь у музичних вечорах і театральних виставах. Маєток був місцем зустрічей культурної еліти того часу, що сприяло розвитку музичного мистецтва і культури на Поділлі та в Польщі загалом. Наприклад, одним з найвідоміших музикантів, який виступав в маєтку Пжездецьких, був Ян Баптист Соколовський – польський скрипаль, диригент та композитор.

Незважаючи на те, що маєток Пжездецьких не зберігся до нашого часу, його вплив на культуру в ХVІІІ столітті залишився значним. Він став прикладом того, як привілейована шляхта могла сприяти розвитку мистецтва, впливати на суспільство.

Палац, побудований польським шляхтичем Пйотром Чечелем, також став важливим центром культурного життя на Поділлі в ХІХ столітті. А саме завдяки тому, що його онук Якуб Чечель в 1854 році відкрив при маєтку сільську музичну школу, яка навчала гри на духових та смичкових інструментах. Для цього було запрошено відомого диригента, скрипаля та композитора Родеріка Брауна, який керував музичною програмою в школі та організовував балетні вистави і симфонічні концерти. Родерік Браун був відомим як в Україні, Польщі, так і в Європі, де він концертував та працював у музичних інституціях. Школа в садбі Чечелів функціонувала протягом декількох десятиліть та залучала учнів з різних міст і сіл на Поділлі.

Гостями маєтку були знані на той час діячі української та польської культури: Василь Без-

ікірський – український історик, археолог, етнограф; польська піаністка Софія Познанська, яка дебютувала в Парижі і здобула міжнародну славу; науковці, композитори, талановиті студенти та місцева інтелігенція (Самчук, 1955: 76).

Отже, прослідковується тенденція взаємопроникнення польсько-українських взаємозв'язків. Польська культура відіграла важливу роль у формуванні української інтелігенції та культурного середовища. При шляхетських маєтках на Поділлі створювалися умови для становлення і розвитку музичної освіти та культурного життя, які в подальшому мали великий вплив на формування національної свідомості та ідентичності українського народу. Музичні центри при панських маєтках відіграли важливу історичну роль. Традиції оркестрового виконання продовжували своє існування після скасування кріпацтва та інтегрувались у мистецьке життя великих міст і збагатили його.

У цілому, музична культура України першої половини ХІХ ст. формувалась на засадах західноєвропейської мистецької традиції і слугувала підґрунтям до подальшого розвитку та самоідентифікації української композиторської школи. Одним із чинників цього піднесення було використання народної пісні. В другій половині ХІХ ст. науковці почали досліджувати український фольклор, а композитори, в свою чергу, активно використовувати його у своїх творах (Рибачук, 2010: 84). Зокрема, композитори польського походження – М. Завадський, А. Коціпінський, В. Заремба та інші формували свій музичний доробок на основі пісенного фольклору Поділля.

Нотно-видавнича діяльність Кам'янець-Подільського пов'язується з практикою Антона Коціпінського, який в 1845 р. переїхав до міста і почав працювати як викладач музики та видавець нотної літератури (Сваричевський, 1999: 557). Керуючи спеціалізованим магазином Коціпінський захопився фольклористикою, збиранням та записуванням українських народних пісень. Власна збірка «Пісні, думки і шумки руського народу на Поділлі, Україні і в Малоросії» вийшла друком в 1861, що являла собою науково-етнографічну публікацію українського музичного фольклору й водночас містила матеріал для домашнього музикування. Видавнича діяльність А. Коціпінського сприяла популяризації в Україні фортепіанної і пісенної музичної літератури, особливо творів місцевих композиторів Михайла Завадського, Владислава Заремби, Йосипа Витвицького, Дениса Бонковського та ін (Приступа, 2016: 65).

Творчість Владислава Заремби, одного з найкращих учнів Антона Коціпінського (Ковальська,

2010: 239), складалася переважно з обробок народних пісень, які були популярні серед різноманітних верств населення – від аристократії до студентської молоді. В. Заремба написав багато оригінальних творів салонного характеру, два педагогічних збірника: «Пісенник для наших дітей» та «Малий Падеревський», чим розширив педагогічний репертуар, збагативши його полегшеними редакціями уривків з опер польських композиторів, а також фортепіанних творів Ф. Шопена та своїх власних (Гурина, 2015: 72).

В XIX столітті мода на домашнє музикування стала досить поширеною серед суспільства. Люди купували музичні інструменти та ноти для домашнього музикування. Це стало важливим стимулом для розвитку музичної індустрії того часу і дозволило багатьом композиторам почати творчу кар'єру.

З появою Тадея Ганицького у Кам'янці-Подільському здійснився дуже важливий крок у культурному житті. За його сприяння в 1903 р. була відкрита загальнодоступна музична школа, а при ній було створено оркестр (Сис, 1993. 27 жовтня). Педагогами школи були високопрофесійні музиканти. Поступово школа заробила загальне визнання і стала провідним центром музичного мистецтва всього Подільського краю.

Видатний мистецтвознавець, фольклорист, шевченкознавець України й Поділля, професор з польським корінням – Кость Широцький, у 1906 році закінчив Кам'янець-Подільську духовну семінарію, а у 1918–1919 роках працював професором Кам'янець-Подільського Українського університету (Кобзистий та інш., 2001: 113). У своїх дослідженнях він відобразив традиції фольклорно-етнографічної школи Подільської духовної семінарії середини XIX – початку XX ст., які заклали М. Симчакевич, С. Руданський, А. Свидницький, М. Леонтович та інші. Ним було опубліковано понад 140 праць серед яких «Подольские колядки и щедривки» (1908), «Церковні стародруки» (1918) тощо.

Таким чином прослідковується важлива лінія в україно-польських зв'язках, а саме – вагомий внесок етнічних поляків, що проживали на Поділлі в розвиток української музичної культури.

Протягом багатьох століть музичне виконавство вважалося однією з найвищих форм мистецтва і було доступне лише заможним верствам населення. Традиція музикування в садибах та маєтках була важливим елементом культурного життя Європи та України. Власники заможних маєтків запрошували до своїх садіб відомих музикантів, організовували концерти, театральні

вистави, оперні постановки, а також Утримували власні приватні оркестри та театри. Акторами-початківцями у цих інституціях були як шляхтичі, так і талановиті селяни, а спектаклі призначались для вузького кола глядачів.

Один з найбільш відомих приватних театрів у регіоні належав князю Потоцькому та розташовувався у маєтку Заліщики на Тернопільщині (Кобзистий та інш., 2001: 427). Цей театр заснований у 1766 році і був одним з найбільших приватних театрів в Європі. Він мав свою театральну трупу, яка складалася з професійних акторів та найкращих студентів Варшавської академії.

Інший відомий приватний театр на Поділлі був заснований князем Ігнатієм Потоцьким у маєтку Ланівці на Хмельниччині. Театральна трупа цього театру виступала не лише в Ланівцях, але і у Львові, Києві та Варшаві (Турчинова, 2018: 32).

Приватні театри знаних шляхетських родин були важливим елементом культурного життя регіону, які сприяли розвитку музичного мистецтва та театральної культури в цілому. Неабияке значення для формування українського професійного театру й популяризації сценічного мистецтва серед найширших верств населення мало функціонування гастролуючих театральних труп на тимчасових сценах. Зокрема, на Поділлі такі заходи регулярно діяли під час ярмарків у Немирові, Балті, Тинні і Ярмолинцях (Левчук, 2008: 136). Подібні тимчасові театри нерідко зумовлювали утворення сталих театральних осередків у містах.

Перший сталий професійний театр на Поділлі з'явився завдяки ініціативі Антонія Змієвського – видатного діяча українсько-польської культури XVIII століття. Антоній Змієвський активно просував ідею створення професійного театру на території Кам'янець-Подільської губернії. У 1798 році він запропонував проєкт театральної студії місцевим чиновникам, а в 1801 році відкрив власний театр у Кам'янці-Подільському (Крип'якевич, 2002: 341) за зразком Театру Народового у Варшаві, заснованого Войцехом Богуславським (Кравченко, 2003: 213) у 1765 році, який вважається першим польським національним театром. Головним майданчиком, де виступали артисти театру Змієвського, було приміщення колишнього уніятського капітулу, яке було переобладнане в театральну та бальну зали. У своїх виставах актори театру використовували як українську, так і польську мови. Театр Змієвського існував до 1832 року і був популярним серед мешканців Кам'янця-Подільського та інших міст губернії. Після закриття театру його актори роз'їхалися по різних театральних трупах,

але багато з них продовжували свою акторську кар'єру та працювали на сцені ще десятиліттями.

Історія театру в ХІХ ст. попадає під владу російської імперії коли ставились переважно російські п'єси, а внаслідок періоду соціальної та політичної нестабільності в кінці століття його діяльність стала менш інтенсивною. Але в цілому, професійний театр на Поділлі створив нову культурну платформу, яка задовольняла потреби глядачів у вищих та середніх шарах суспільства, що дозволяло зближувати людей різних соціальних верств та культурних традицій. Також сценічна діяльність сприяла розвитку театрального мистецтва на території України та вплинула на формування української національної ідентичності. Професійні актори театру активно працювали з місцевими аматорськими театральними гуртками, вчителями та студентами, ділилися своїми знаннями та досвідом з акторського мистецтва, що сприяло підвищенню рівня театральної майстерності в регіоні.

Сплеск нової хвилі зацікавленості театром стався в Кам'янці на початку ХХ ст., коли в 1906 році відбулись гастролі трупи Миколи Садовського у приміщенні будинку, де був перший публічний театр (Назаренко, 1992. 17 вересня). Мешканці міста насолоджувались грою досвідчених акторів – Марії Заньковецької, Івана Мар'яненка, Олександри Герцик, Василя Верховинця, а також молодих акторів-дебютантів.

На початку ХХ ст. національно-освітня діяльність польських і українських товариств переслідувалась пануючою царсько-російською владою з однаковою силою. Певне послаблення в цьому питанні настало під час правління УНР, після переломних подій 1917–1918 років. Новий етап

культурного існування краю передбачав програму майбутніх перетворень у просвітянсько-мистецькому житті. Музичний відділ при Міністерстві народної освіти дав розпорядження на заснування Національного хору в Кам'янці-Подільському.

Українізація життя, що здійснювалася, сприяла появі різних культурно-просвітніх та мистецьких інституцій. Активно діяли: товариство «Просвіта», музичне товариство «Кобзарь», гурток «ХЛІМ» – об'єднання художників, літераторів, артистів і музикантів, Європейська Національна Музична організація «Кадіма» (єврейська), Український Народний театр ім. Т. Шевченка під керівництвом М. Садовського, Народна Консерваторія, Державний зразковий симфонічний оркестр, Українська філармонія. Популяризатором мистецьких традицій був український Народний Дім та Український Національний Клуб (ДАХО Р. 1515. Оп. 1. Спр. 9.)

Висновки. Незважаючи на те, що історія подільської культури сягає глибини віків, вона позначена впливом різних іноетнічних культур, травмована нищівними війнами, національно-релігійним і ідеологічним гнітом, розмиванням традицій і звичаїв, забороною мови, нищенням інтелігенції, спустошенням храмів, руйнуванням національних пам'ятників, і, врешті-решт, втраченою ідеалів. Проте бачимо, що україно-польські зв'язки в галузі музичної культури мають давні традиції й суттєві здобутки. В їхню орбіту було втягнуто велику кількість фахівців. Україна та Польща мають багату спільну історію та культурну спадщину, що відображається у творах мистецтва обох країн і має велике значення для світової популяризації.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Гурина Л. Кам'янець-Подільський як музичний центр другої половини ХІХ – початку ХХ ст. *Вісник Львівської музичної академії імені М. Лисенка*. 2015. Вип. 21. С. 69–78.
2. Історія української культури / за загальн. ред. І. Крип'якевича. 4-те вид. Київ : Либідь, 2002. 656 с.
3. Історія української музики: підручник / за ред. О.В. Рибачука. Київ : НМАУ ім. П. І. Чайковського, 2010. С. 81–90.
4. Ковальська Г. Кам'янець-Подільський як музичний центр на початку ХХ століття. *Вісник Хмельницького національного університету. Серія: Історичні науки*. 2010. Вип. 1 (15). С. 236–240.
5. Кравченко М. Войцех Богуславський: основоположник польського національного театру. *Вісник Львівського університету. Серія: історична*. 2003. Вип. 38. С. 211–218.
6. Культура Галичини та Поділля: історія, досвід, проблеми : колективна монографія / за ред. О. Кобзистого та ін. Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2001. 536 с.
7. Культурно-освітні процеси в Україні від ХVІІІ до ХХІ ст. : монографія / за ред. О. В. Турчиної. Київ : Видавничий дім «Слово», 2018. 496 с.
8. Левчук О. Історія культури Кам'янець-Подільського. Хмельницький : Аксіома, 2008. 300 с.
9. Любчак О. Заповідними стежками: Краєзнавчі нариси. Одеса : Маяк, 1980. 111 с.
10. Пажимський О. Палацо-парковий ансамблі – осередки культури південно-східної Волині. *Дивокрай*. Вип. 1. 1995. С.65–69.
11. Приступа М. Музика на Поділлі: документи і матеріали. Хмельницький : Видавець Приступа М.І., 2016. 292 с.
12. Різні листування. Державний архів Хмельницької області Р.1515. Оп.1. Спр.12.
13. Самчук, І. Василь Безікірський – український історик і громадський діяч. *Літопис Української академії наук*. 1955. Т. 1. С. 68–77.

14. Сваричевський А. Музикознавець і фольклорист А.Г.Коціпінський. *Поляки на Хмельниччині: погляд крізь віки* : зб. наук. праць за матеріалами міжнародної наукової конференції (23-24 червня 1999р.). Хмельницький : Поділля, 1999. С.555–559.

15. Сис Т. Школа Ганицького. *Кам'янець-Подільський вісник*. 1993. 27 жовтня.

16. Тараненко Л. Князь Костянтин Острозький : Біографія. Київ : Видавничий дім «КМ-Букс», 2013. 272 с.

REFERENCES

1. Huryna L. Kamianets-Podilskyi yak muzychnyi tsentr druhoi polovyny XIX – pochatku XX st. [Kamianets-Podilskyi as a musical center of the second half of the 19th and early 20th centuries] *Visnyk Lvivskoi muzychnoi akademii imeni M. Lysenka*. 2015. Vyp. 21. p. 69–78 [in Ukrainian].

2. Istoriiia ukrainskoi kultury [History of Ukrainian culture] 4-te vyd., stereotyp. K. : Lybid, 2002. 656 p [in Ukrainian].

3. Istoriiia ukrainskoi muzyky: pidruchnyk [History of Ukrainian music: a textbook / Ed. O. V. Rybachuk]. Kyiv : NMAU im. P. I. Chaikovskoho, 2010. P. 81–90 [in Ukrainian].

4. Kovalska H. Kamianets-Podilskyi yak muzychnyi tsentr na pochatku KhKh stolittia [Kamianets-Podilskyi as a music center at the beginning of the 20th century] *Visnyk Khmelnytskoho natsionalnoho universytetu*. Serii: Istorychni nauky. 2010. Vyp. 1 (15). P. 236–240 [in Ukrainian].

5. Kravchenko M. Voitsekhn Bohuslavskiy: osnovopolozhnyk polskoho natsionalnoho teatru [Wojciech Boguslawski: the founder of the Polish National Theater] *Visnyk Lvivskoho universytetu*. Serii: istorychna. 2003. Vyp. 38. P. 211–218 [in Ukrainian].

6. Kultura Halychyny ta Podillia: istoriia, dosvid, problemy [Culture of Galicia and Podillia: history, experience, problems] kolektyvna monohrafiia. Lviv : Instytut ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha NAN Ukrainy, 2001. 536 p [in Ukrainian].

7. Kulturno-osvitni protsesy v Ukraini vid XVIII do XXI st.: Monohrafiia [Cultural and educational processes in Ukraine from the 18th to the 21st centuries] K.: KNEU, 2018. 496 p. [in Ukrainian].

8. Levchuk O. Istoriiia kultury Kamianets-Podilskoho [History of culture of Kamianets-Podilskyi]. *Khmelnyskyi : Aksioma*, 2008. 300 p. [in Ukrainian].

9. Liubchak O. Zapovidnymy stezhkami: Kraieznavchi narisy [Along protected paths: Essays on local history] Odesa : Maiak, 1980. 111 p [in Ukrainian].

10. Pazhymyski O. Palatso-parkovi ansambli – osередky kultury pivdenno-skhidnoi Volyni [Palace-park ensembles are centers of culture in southeastern Volyn] *Dyvokrai*. Vyp. 1. 1995. P.65-69 [in Ukrainian].

11. Prystupa M. Muzyka na Podilli: dokumenty i materialy [Music in Podillya: documents and materials] *Khmelnyskyi: Vydavets Prystupa M.I.*, 2016. 292 p [in Ukrainian].

12. Rizne lystuvannia [Miscellaneous correspondence] *Derzhavnyi arkhiv Khmelnytskoi oblasti R. 1515*. Op. 1. Spr. 12 [in Ukrainian].

13. Samchuk, I. Vasyl Bezikirskiy – ukrainskyi istoryk i hromadskyi diiach [Vasyl Bezikirskiy is a Ukrainian historian and public figure] *Litopys Ukrainskoi akademii nauk*. 1955. T. 1, № 1. P. 68–77 [in Ukrainian].

14. Svarychevskiy A. Muzykoznavets i folkloryst A.H.Kotsypinskyi [Musicologist and folklorist A.H. Kotsypinskyi] *Poliaky na Khmelnychchyni: pohliad kriz viky: Zb. nauk. prats za materialamy mizhnarodnoi naukoivoi konferentsii (23–24 chervnia 1999r.)*. Khmelnytskyi: Podillia, 1999. P. 555–559 [in Ukrainian].

15. Sys T. Shkola Hanytskoho [Hanytsky School] *Kamianets-Podilskyi visnyk*. 1993. 27 zhovtnia [in Ukrainian].

16. Taranenko L. Kniaz Kostiantyn Ostrozkyi: Biohrafiiia [Prince Konstantin Ostrozki: Biography] *Kyiv: Vydavnychi dim «KM-Buks»*, 2013. 272 p. [in Ukrainian].